

УДК 911.3

Катерина Шпурік

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовані регіональні особливості та найвагоміші соціально-економічні чинники формування історико-культурної спадщини Харківської області. Охарактеризована поява у регіоні історико-культурних об'єктів у різні історичні періоди. Застосовуючи хронологічний принцип пам'яткознавців та істориків, виділено періоди господарського освоєння території сучасної Харківської області, що мали найбільший вплив на формування своєрідного культурного ландшафту і залишили найбільшу кількість унікальних об'єктів історико-культурної спадщини.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, пам'ятки культури, об'єкти спадщини, регіональні особливості, соціально-економічні чинники, Харківська область.

Катерина Шпурік. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ. В статье проанализированы региональные особенности и наиболее значимые социально-экономические факторы формирования историко-культурного наследия Харьковской области. Охарактеризовано появление в регионе историко-культурных объектов в разные исторические периоды. Применяя хронологический принцип памятниковедов и историков, выделено периоды хозяйственного освоения территории современной Харьковской области, оказавших наибольшее влияние на формирование своеобразного культурного ландшафта и оставивших наибольшее количество уникальных объектов историко-культурного наследия.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, памятники культуры, объекты наследия, региональные особенности, социально-экономические факторы, Харьковская область.

Katerina Shpurik. FEATURES OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE FORMATION IN KHARKIV REGION. The article analyzes the regional characteristics and most significant socio-economic factors of historical and cultural heritage formation in Kharkiv region. The appearance of historical and cultural sites during different historical periods is characterized. periods of economic development on the territory of modern Kharkiv region, which had the greatest influence on the formation of distinctive cultural landscape and left the greatest number of unique objects, are determined applying the principle of chronological of historians.

Keywords: historical and cultural heritage, cultural monuments, heritage, regional characteristics, socio-economic factors, Kharkiv region.

Постановка проблеми. Сучасні підходи до розуміння спадщини виділяють її як сукупність природних і культурних елементів, через які соціальні групи визнають свою самобутність та зобов'язуються передавати її майбутнім поколінням. Від ступеня насиченості об'єктами спадщини, закономірностей їх просторового розподілу та особливостей історичного розвитку залежить цінність території [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формуванню історико-культурної спадщини і факторам, що впливають на неї, присвячені праці вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема, Ю.О. Веденіна [1], Т.І. Герасименко [2], О.В. Євдокимової [3], К.А. Поливач [4] та інших. У своїх дослідженнях науковці наголошують на те, що спадщина формується під впливом різних груп факторів: етнічних, соціальних, економічних, історичних, природних, географічних. Проте в Україні досі залишаються нерозкритими питання регіональних особливостей формування історико-культурної спадщини.

Метою статті є виявлення соціально-економічних чинників формування історико-культурної спадщини у межах Харківської області.

Виклад основного матеріалу. Погоджуючись із науковою думкою вищезазначених науковців, ми пропонуємо при розгляді спадщини в конкретному регіоні класифікувати найвагоміші чинники впливу на формування спадщини за групами:

- природні фактори;
- соціально-економічні чинники;
- фактори, пов'язані з історичними і культурними особливостями території (мова, менталітет,

фольклор, культура, історичні та архітектурні особливості).

Велику вагу має остання група факторів. Вони не тільки виступають своєрідним ярликом території та значною мірою зумовлюють її своєрідність, але й найбільше впливають на регіональні відмінності спадщини. Унікальні об'єкти, що сформовані протягом століть під комплексною дією всіх груп чинників, дозволяють певній території ефективно виділятися з-поміж багатьох інших, стають її символами, подібно до того як будівля Держпрому та Дзеркальний струмінь стали символами міста Харкова.

Детальніше розглянемо саме соціально-економічні фактори, які вплинули на утворення історико-культурної спадщини Харківської області.

На сьогодні Харківський регіон є відносно проблемним у забезпеченні об'єктами спадщини порівняно з Київською, Львівською областями та АР Крим, які в своєму історичному розвитку пройшли довший шлях і тому володіють багатим історико-культурним фондом. Проте цікавою є національно-етнографічна особливість Харківщини, яка проявляється у своєрідній етнографічній культурі (крім української, тут збереглась російська культура, відбувся синтез культурних традицій).

Для прикордонних регіонів, серед яких є Харківська область, характерні етнічне різноманіття, наявність районів компактного та спільного проживання етносів, міграційні потоки. Під впливом географічного положення, природних особливостей території та схожої історичної долі склалися унікальні регіональні особливості спадщини, які обумовлені, з одного боку, взаємодією етносів, з

іншого - формуванням локальних, ізольованих культур. Найбільший прояв цього має обласний центр – місто Харків, яке вирізняється серед багатьох населених пунктів кількістю та різноманітністю видів спадщини. Безперечно, Харків є унікальним містом, яке гармонійно поєднує в собі пам'ятки різних стилів та епох.

Отже, формування історико-культурної спадщини Харківської області від початку проходило під впливом соціально-економічних факторів, до яких можна віднести:

- культурно-історичні впливи;
- геополітичні фактори;
- особливості культурно-географічного положення.

Перш за все, специфіка історико-культурної спадщини Харківської області обумовлена особливостями її історичного розвитку, прикордонним положенням та хвилями переосвоєння території, що йдуть низкою внаслідок міграційних потоків. Це призвело до процесів міжетнічної інтеграції культур, асиміляції і виникнення центрів національної та релігійної культури. Протікаючи безупинно з VIII до кінця XX ст., ці процеси залишили особливий відбиток на об'єктах історико-культурної спадщини області.

В процесі картографування історико-культурної спадщини важливим є хронологічний показник. Його мета — дати часову характеристику пам'яток регіону за видами і полегшити їх пошук за відомим відрізком часу. Застосовуючи хронологічний принцип пам'яткознавців та істориків, можна виділити декілька періодів господарського освоєння території сучасної Харківської області, що мали найбільший вплив на формування своєрідного культурного ландшафту і залишили найбільшу кількість унікальних об'єктів природної та історико-культурної спадщини:

- *Найдавніші часи.* Вагома частка наявних пам'яток археології відноситься до цього періоду: поселення (стоянки, селища, городища) та поховальні об'єкти (кургани, могильники, поодинокі поховання). Зокрема, для області характерними є пам'ятники верхнього палеоліту, стоянки епохи мезоліту, понад 100 неолітичних стоянок, близько 300 пам'яток епохи бронзи; пам'ятки скіфської культури – городища, курганні скіфські поховання; пам'ятки черняхівської та салтівської культур, слов'янські поселення XI–XIII ст. Національне значення мають: Донецьке городище (II тис. – X ст. до н.е.), Салтівський та Великогомільшанський археологічні комплекси (IX ст. до н.е. – IV ст.) та деякі інші городища і курганні могильники тих часів.

- *Період заселення території. Етап руйнування сформованої культури і вторинного переосвоєння території під впливом української та російської культур (XVI – початок XVII ст.).* Це період утворення Слобідської України – заснування фортець, оборонних пунктів. 1635-1658 рр. – будівництво Белгородської лінії укріплень. Наслідком того часу є численні пам'ятки історії: залишки фортець, оборонні лінії. Саме тоді виникла більшість селищ сучасної Харківщини. З цього часу землі стали при-

кордонними між двома державами – Козацькою Україною і Московським царством. Приблизно з XVII ст. визначальними для історичної долі краю стали взаємовідносини між українською та російською культурами, бо як і в ті часи, так і на даний час для Харківського регіону характерним є прояв обох культурно-національних традицій.

- *Етап суцільного поміщицького сільськогосподарського і промислово-мануфактурного освоєння (XVII ст.).* Із заснування міста Харкова почалося активне будівництво Харківської фортеці та перших вулиць нинішнього історичного центру Харкова – вул. Римарської (Лимарська), Енгельса (у ті часи Різдваїний провулок), Коцарської. Перші будинки до нашого часу не збереглися, окрім Покровського собору, кам'яна будівля якого була зведена у 1689 р..

- *Етап промислового, ремісничо-промислового і сільськогосподарського освоєння території (XVIII – початок XX ст.).* Для цього періоду характерна поява пам'яток монументального мистецтва, містобудування та архітектури всіх типів: об'єктів житлової архітектури (садиб і житлових будинків), культових споруд, пам'яток садово-паркового і ландшафтного мистецтва, архітектурних монументів. На Харківщині відбувалася поява шедевральних монументальних споруд: Успенського і Благовіщенського соборів у Харкові, Спасо-Преображенського собору в Ізюмі, Палаців і комплексу будівель садиб у селищі Старий Мерчик та селі Шарівка та багатьох інших. Крім того, статус пам'ятки національного значення має меморіальний комплекс філософа і поета Г.С. Сковороди у Золочівському районі (останні роки свого життя він провів у садибі поміщика А.Ковалевського, де і помер у 1794 р.).

До періоду російського царату відносяться найдавніші зразки міської скульптури Харкова, що збереглися дотепер, зокрема, пам'ятники В.Н. Каразіну (1905), О.С. Пушкіну (1904) та М.В. Гоголю (1909).

- *Доба національно-демократичної революції (1917 р. — 1921 р.).* Повалення російського царизму відкрило перед українським народом перспективу вільного духовного розвитку, відродження державності. У зв'язку з цим особливої актуальності набули питання збереження історико-культурної спадщини.

- *Етап національного відродження (1921 р. — 1939 р.).* Статус Харкова як першої столиці Радянської України (від грудня 1919 до червня 1934 року), а значить функціонування у місті органів влади в цей період, зумовив спорудження великої кількості пам'ятників революціонерам, комуністичним і радянським державним діячам.

Видатною пам'яткою архітектури цього періоду є Держпром (або Будинок Державної промисловості) — перший радянський 13-поверховий хмарочос в стилі конструктивізму, одна з харківських висоток, збудована впродовж 1926-1928 років. У 1935 р. у Харкові з'являється визначна пам'ятка монументального мистецтва — пам'ятник Т.Г. Шевченку (скульптор М. Манізер).

При дослідженні спадщини радянського періоду слід звернути увагу на ті підприємства, зі створення яких починається історія тієї чи іншої галузі промисловості, енергетики, будівництва, транспорту (наприклад, Харківський тракторний завод тощо).

- *Воєнний період (1939-1945 рр. та післявоєнні часи - 50-60 рр. ХХ ст.)*. Друга світова війна призвела до появи більшості пам'яток історії, пов'язаних із цією трагедією. До пам'яток воєнної історії відносять наявні на території області: військові цвинтарі, братські та одиночні поховання воїнів; пам'ятні місця та об'єкти, пов'язані з дислокаціями військових частин, з'єднань, партизанських формувань і загонів народного ополчення, розміщенням військових штабів, шпиталів тощо; будинки та пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних військових діячів, Георгіївських кавалерів, Героїв Радянського Союзу; зразки зброї і воєнної техніки, що збереглися на місцях минулих боїв, а також встановлені на постаментах на честь бойових подвигів воїнів різних видів та родів військ; місця масових страт фашистськими окупантами радянських військовополонених та мирних жителів; розташування концтаборів, пам'ятні місця спалених гітлерівцями населених пунктів; місця поховань жертв фашизму, місця масових поховань іноземних воїнів. Для вшанування пам'яті загиблих воїнів майже в кожному селі збудовано меморіальні стели та пам'ятні знаки.

- *Етап аграрно-індустріального розвитку господарства з уніфікованим підходом до природокористування і руйнуванням елементів минулих об'єктів спадщини (60-70-ті роки ХХ ст. – 1991 р.)*. У радянські часи з'являються об'єкти історії виробництва і техніки: промислового, сільськогосподарського виробництва (підприємства, найважливіші будови тощо); зразки продукції виробництва, що встановлені на території підприємств чи населених пунктів; об'єкти і місця, пов'язані з розвитком торгівлі, побутового обслуговування, функціонуванням фінансово-економічних структур (торговельні ряди, місця ярмарків, банки, біржі); поховання визначних підприємців, інженерів, техніків та меморіальні будинки, пов'язані з їхнім життям і діяльністю. У розвитку скульптури головний акцент робився на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті та селищі міського типу були поставлені пам'ятники В.І. Леніну.

Таким чином, аналіз основних етапів радянського періоду (НЕПу, індустріалізації промисловості та колективізації сільського господарства, Великої Вітчизняної війни, післявоєнної відбудови народного господарства, 50-80-ті рр.) свідчить про те, що їм був властивий суттєвий монопольний диктат як економічного, так і соціально-політичного характеру. Це позначилось і на історико-культурній спадщині, зокрема на пам'ятках історії та архітектури, які відтворюють риси притаманні цьому часу.

- *Етап незалежної України (1991 р. - до наших днів)*. За часів незалежності ведеться активна

політика в сфері охорони, збереження та відновлення пам'яток. Відбудовуються знищені раніше пам'ятки (зокрема відновлюються шедеври храмової архітектури), з'являються нові оригінальні пам'ятники, встановлюються меморіальні дошки. У створених у цей період пам'ятниках і меморіалах знайшли відображення трагічні події минулих років — Голодомор (1932-1933 рр.), Чорнобильська катастрофа (1986 рік) та інші.

Специфічними є окремі групи пам'яток історії, бо їх наявність обумовлена подіями, що відбувалися протягом усіх історичних етапів. Наприклад:

Пам'ятки державного устрою та суспільного життя: адміністративні та інші будинки, в яких розміщувалися державні й громадські установи; поховання визначних державних і громадських діячів, а також будинки, пов'язані з їхнім життям та діяльністю; пам'ятні місця проголошення державних актів, що відігравали значну роль у житті України (наприклад, будинок на пл. Тевелева (нині пл. Конституції), де у 1917 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив Україну Радянською республікою).

Пам'ятки соціальних та національно-визвольних рухів: будинки, пов'язані з діяльністю політичних партій та інших організацій; будинки, де жили відомі громадсько-політичні діячі; пам'ятні місця революційних виступів та громадсько-політичних акцій – народних повстань, мітингів, демонстрацій тощо; поховання визначних громадсько-політичних діячів, учасників соціальних та національно-визвольних рухів, жертв політичних репресій та голодоморів.

Об'єкти науки і культури, представлені адміністративними будинками різних сфер діяльності: освітніх та навчальних закладів (університетів, інститутів, ліцеїв, пансіонів, бурс, семінарій, гімназій, училищ, шкіл тощо), що прославились іменами визначних учених, які викладали в їх стінах, а також відомих історичних осіб, які отримали в них освіту та наукову підготовку; наукових установ та лікувальних закладів (науково-дослідних інститутів, клінік, лабораторій), де працювали вчені, що зробили значний внесок у розвиток вітчизняної та світової науки, започаткували нові наукові напрями; культурно-освітніх установ (театрів, народних будинків, клубів, музеїв, бібліотек, наукових товариств, творчих спілок тощо). Зокрема, комплекс будівель Харківського університету; будинок у якому працював театр «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса та інші.

Окрема категорія пам'яток історії – житлові будинки і садиби з прилеглим ландшафтом, де народились, жили та працювали видатні вчені, письменники, художники, артисти, музиканти тощо; а також могили видатних представників науки, культури, релігійних діячів різних часів, які зробили внесок у розвиток суспільства (письменників: П.П. Гулака-Артемовського та Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, драматурга М.Л. Кропивницького, поетеси Х.О. Алчевської, історика Д.І. Багалія, архітектора О.М. Бекетова, художника С.І. Васильківського, офталь-

молога Гіршмана Л.Л., авіаконструктора і льотчика С.В. Гризодубова та інших) [5].

Отже, територія Харківської області відноситься до староосвоєних і має багате історичне минуле, відображене у численних пам'ятках історії та культури. Неодноразове переосвоєння земель зумовило специфічні особливості формування культури і, як наслідок, історико-культурної спадщини області. Хоча багато що безповоротно втрачено і продовжує зникати, історико-культурний потенціал області залишається значним. Він представлений пам'ятками різних культур, епох, різних конфесій, історичних періодів, що мають особливе національне і місцеве значення.

Існування двох типів культур - міської та сільської - зумовили формування характерної спадщини. Центральні частини міст області насичені об'єктами спадщини. Зокрема, велике місце займають пам'ятки культової архітектури (монастирі, храмові комплекси, церкви). На території всієї області наприкінці XVIII ст. за проектами кращих архітекторів зводилися палацові садиби, храми, розбивалися чудові парки, створювалися заводи, особливо в районах, де існували великі поміщицькі вотчини (Харитоненків, Шидловських, Донець-Захаржевських, Святополк-Мирських тощо).

Соціально-економічні чинники змінювали

умови і спосіб життя населення, що спричиняло зміну відношення до об'єктів спадщини. Роль та стан об'єктів історико-культурної спадщини у сільській місцевості та великих містах істотно відрізняється. Якщо в містах вони підлягають більшій увазі, охороні та збереженню, мають кращий стан, то в сільській місцевості об'єкти спадщини найчастіше виконують господарські функції (наприклад, будівлі використовують для господарських потреб) або зовсім зникають через руйнування. Отже, у Харківській області спостерігається зміна ролі спадщини у напрямку центр - периферія.

Висновки. Таким чином, з даної статті видно, як поетапно під впливом соціально-економічних чинників формувалась історико-культурна спадщина Харківської області. Збережені в регіоні пам'ятки відповідають певним історичним епохам і відображають різні періоди господарської та культурної діяльності населення. Найбільш численними є археологічні пам'ятки, представлені городищами, курганами, стоянками, могильниками, архітектурні пам'ятки (старовинні садиби, родові маєтки, церкви, монастирі), а також пам'ятки історії (місця історичних битв та укладання договорів, місця, пов'язані з перебуванням відомих людей; меморіальні комплекси та поховання).

Список використаних джерел:

1. Vedenin Yu.A. *Osnovy geograficheskogo podkhoda k izucheniyu i sokhraneniyu kulturnogo nasledija // Nasledie i sovremennost. Informacionnyj sbornik. – Вып. 12. – М.: Ин-т Наследия, 2004. – С. 3-21. [Веденин Ю.А. Основы географического подхода к изучению и сохранению культурного наследия // Наследие и современность. Информационный сборник. – Вып. 12. – М.: Ин-т Наследия, 2004. – С 3-21].*
2. Gerasimenko T.I. *Problemy etnokulturnogo razvitiya transgranichnykh regionov: Monografiya. – SPb.: RTP LGU, 2005. – 235 s. [Герасименко Т.И. Проблемы этнокультурного развития трансграничных регионов: Монография. – СПб.: РТП ЛГУ, 2005. – 235 с.]*
3. Evdokimova E.V. *Prirodnoe i istoriko-kulturnoe nasledie v regionalnom razvitii: na primere Smolenskoj oblasti: Avtoref. dis... kand. geogr. nauk: 25.00.24 / Mosk. gos. un-t im. M.V. Lomonosova. – М., 2002. – 22 s. [Евдокимова Е.В. Природное и историко-культурное наследие в региональном развитии: на примере Смоленской области: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 25.00.24 / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2002. – 22 с.]*
4. Polyvach K.A. *Kulturna spadshchyna ta yiyi vplyv na rozvytok regioniv Ukrayiny: Monografiya / K.A. Polyvach. – К.: Ін-т географії, 2012. – 208 s. [Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України: Монографія / К.А. Поливач. – К.: Ін-т географії, 2012. – 208 с.]*
5. *Oficijnyj sayt Oblasnoho komunalnoho zakladu «Kharkivskij naukovo-metodychnyj centr okhorony kulturnoyi spadshchynu» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.spadschina.kh.ua/> [Офіційний сайт Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spadschina.kh.ua/>].*

Summary

Katerina Shpurik. FEATURES OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE FORMATION IN KHARKIV REGION.

Research of Ukrainian and foreign scientists is devoted to formation of historical and cultural heritage and its influential factors. However, in Ukraine questions of regional peculiarities of formation of historical and cultural heritage still remain unsolved. The aim of the article is to identify the socio-economic factors in the formation of historical and cultural heritage within Kharkiv region.

When considering heritage in a particular region, it is offered to classify the factors, which influence heritage formation, in groups: natural factors, socio-economic factors, factors associated with historical and cultural features of the territory. Unique objects generated over a period of centuries under the complex influence of all groups of factors allow certain territory to stand out effectively among many others; they become its symbols.

The socio-economic factors that have influenced the formation of historical and cultural heritage of Kharkiv region are studied in details. These include: cultural and historical influences, geopolitical factors, features of cultural and geographical location.

First of all, the specific of Kharkiv region heritage is conditioned on the peculiarities of its historical development, cross-border arrangements and waves of territory re-developing.

The study highlighted the historical periods which had the main influence on the formation of distinctive cultural landscape and left the greatest number of unique historical and cultural objects.

Thus, this article shows how under the influence of socio-economic factors the historical and cultural heritage of Kharkiv region has been formed step-by-step. Preserved monuments in the region correspond to certain historical periods and reflect different periods of economic and cultural activities of population.

Keywords: historical and cultural heritage, cultural monuments, heritage, regional characteristics, socio-economic factors, Kharkiv region.